DOMSTOLENS DOM (Sjette Afdeling)

10. februar 2000 *

I de forenede sager C-234/96 og C-235/96,

angående anmodninger, som Landesarbeitsgericht Hamburg (Tyskland) i medfør af EF-traktatens artikel 177 (nu artikel 234 EF) har indgivet til Domstolen for i de for nævnte ret verserende sager,

Deutsche Telekom AG

mod

Agnes Vick (sag C-234/96),

Ute Conze (sag C-235/96),

at opnå en præjudiciel afgørelse vedrørende fortolkningen af EF-traktatens artikel 119 (EF-traktatens artikel 117-120 er blevet erstattet af artikel 136 EF-143 EF) og af den protokol ad artikel 119 i traktaten om oprettelse af Det Europæiske Fællesskab, der er knyttet som bilag til EF-traktaten,

* Processprog: tysk.

har

DOMSTOLEN (Sjette Afdeling)

sammensat af formanden for Anden Afdeling, R. Schintgen (refererende dommer), som fungerende formand for Sjette Afdeling, og dommerne G. Hirsch og H. Ragnemalm,

generaladvokat: G. Cosmas
justitssekretær: ekspeditionssekretær H.A. Rühl,

efter at der er indgivet skriftlige indlæg af:

— Deutsche Telekom AG ved advokat G. Engelbrecht, Hamburg

— A. Vick ved advokat K. Neumann-Silkow, Wedel

— Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber ved P. Hillenkamp og M. Wolfcarius, Kommissionens Juridiske Tjeneste, som befuldmægtigede, bistået af advokat K. Bertelsmann, Hamburg,

på grundlag af retsmøderapporten,

efter at der i retsmødet den 1. juli 1998 er afgivet mundtlige indlæg af Deutsche Telekom AG og af Kommissionen,

og efter at generaladvokaten har fremsat forslag til afgørelse den 8. oktober 1998,

afsagt følgende

Dom

1 Ved to kendelser af 12. december 1995, indgået til Domstolen den 9. juli 1996, har Landesarbeitsgericht Hamburg i medfør af EF-traktatens artikel 177 (nu artikel 234 EF) forelagt to præjudicielle spørgsmål vedrørende fortolkningen af EF-traktatens artikel 119 (EF-traktatens artikel 117-120 er blevet erstattet af artikel 136 EF-143 EF) og af den protokol ad artikel 119 i traktaten om oprettelse af Det Europæiske Fællesskab (herefter »protokollen«), der er knyttet som bilag til EF-traktaten.

2 Spørgsmålene er blevet rejst under to sager mellem Deutsche Telekom AG (herefter »Deutsche Telekom«), tidligere Deutsche Bundespost Telekom, og henholdsvis A. Vick (sag C-234/96) og U. Conze (sag C-235/96). Sagerne drejer sig om betingelserne for at blive tilsluttet en erhvervstilknyttet tillægspensionsordning og for at få udbetalt pension i henhold til ordningen.

De relevante nationale bestemmelser

3 Artikel 3, stk. 1, 2 og 3, i Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (herefter »GG«) bestemmer:

»1. Alle er lige for loven.

2. Mænd og kvinder er ligeberettigede. Staten skal fremme den faktiske gennemførelse af ligeberettigelsen af kvinder og mænd og bestræbe sig på at afskaffe eksisterende uligheder.

3. Ingen må stilles ringere eller bedre på grund af køn, afstamning, race, sprog, national eller etnisk oprindelse, tro, religiøse eller politiske anskuelser. Ingen må stilles ringere på grund af et handicap.«

4 I henhold til § 1 i Gesetz über die Gleichbehandlung von Männern und Frauen am Arbeitsplatz (lov af 1980 om ligebehandling af mænd og kvinder på arbejdsmarkedet) blev der i § 612 i Bürgerliches Gesetzbuch indsat et nyt stk. 3 med følgende ordlyd:

»I et arbejdsforhold kan det ikke lovligt aftales, at samme arbejde eller arbejde af samme værdi som følge af arbejdstagerens køn lønnes ringere end for en

arbejdstager af det andet køn. En aftale om lavere løn kan ikke begrundes med, at der som følge af arbejdstagerens køn gælder særlige beskyttelsesregler ...«

5 I 1985 blev Gesetz über arbeitsrechtliche Vorschriften zur Beschäftigungsförderung (lov om arbejdsretlige bestemmelser til fremme af beskæftigelsen, herefter »BeschFG«) vedtaget. Lovens § 2-6 omhandler arbejde på deltid. I henhold til § 2, stk. 1, må en arbejdsgiver ikke forskelsbehandle deltidsansatte i forhold til fuldtidsansatte, medmindre objektive faktorer begrunder en forskellig behandling. Ifølge lovens § 6 kan bestemmelserne i det pågældende afsnit af loven dog fraviges, også til ugunst for arbejdstageren, i henhold til en kollektiv overenskomst.

6 Ifølge § 24 i Tarifvertrag für Arbeiter der Deutschen Bundespost (kollektiv overenskomst for arbejdere, der er ansat af Deutsche Bundespost) skal arbejderne være tilsluttet Versorgungsanstalt der Deutschen Bundespost (pensionskassen for ansatte i Deutsche Bundespost, herefter »VAP«) på de vilkår, der er fastsat i den til enhver tid gældende Tarifvertrag über die Versorgung der Arbeitnehmer der Deutschen Bundespost (kollektiv overenskomst om pension for ansatte i Deutsche Bundespost, herefter »pensionsoverenskomsten«).

7 Indtil den 31. december 1987 havde § 3 i pensionsoverenskomsten følgende ordlyd:

»Arbejdstageren skal være tilsluttet VAP i henhold til vedtægten og gennemførelsesbestemmelserne ... når den gennemsnitlige ugentlige arbejdstid, der er

aftalt i henhold til arbejdskontrakten, mindst udgør halvdelen af den til enhver tid gældende sædvanlige ugentlige arbejdstid for en tilsvarende fuldtidsbeskæftiget arbejdstager ...«

8 Med virkning fra den 1. januar 1988 blev bestemmelsen ændret til følgende:

»Arbejdstageren skal være tilsluttet VAP i henhold til vedtægten og gennemførelsesbestemmelserne ... når den gennemsnitlige ugentlige arbejdstid, der er aftalt i henhold til arbejdskontrakten, mindst udgør 18 timer.«

9 Ved kollektiv overenskomst af 22. september 1992 blev § 3 i pensionsoverenskomsten på ny ændret, denne gang med tilbagevirkende gyldighed fra den 1. april 1991. Den havde herefter følgende ordlyd:

»Arbejdstageren skal være tilsluttet VAP i henhold til vedtægten og gennemførelsesbestemmelserne... når han er part i et arbejdsforhold, hvor han ikke kun er beskæftiget i ubetydeligt omfang som omhandlet i § 8, stk. 1, i Sozialgesetzbuch's IV. bog.«

Hovedsagerne

10 Agnes Vick har været deltidsansat hos Deutsche Bundespost Telekom, først med en ugentlig arbejdstid på 24 timer fra den 1. juli 1971 til den 30. september 1972 og derefter med en ugentlig arbejdstid på 16 timer fra den 1. oktober 1972 til den 30. juni 1991, hvor hun tog sin afsked. Siden den 1. juli 1991 har hun fået udbetalt en lovbestemt alderspension.

11 Hun var tilsluttet VAP fra den 1. juli 1971 til den 30. september 1972. Efter at hendes ugentlige arbejdstid blev nedsat med virkning fra den 1. oktober 1972, blev hun frameldt VAP og fik udbetalt den del af bidragene, hun havde indbetalt til VAP.

12 Ute Conze har været deltidsansat hos Deutsche Bundespost Telekom, først med en ugentlig arbejdstid på 24 timer fra den 13. september 1971 til den 30. april 1972 og derefter med en ugentlig arbejdstid på 16 timer fra den 1. maj 1972. Hun arbejder stadig hos Deutsche Telekom.

13 Hun var tilsluttet VAP fra den 13. september 1971 til den 30. april 1972. Efter at hendes arbejdstid blev nedsat med virkning fra den 1. maj 1972, blev hun frameldt VAP. Efter at pensionsoverenskomstens § 3 blev ændret med virkning fra den 1. april 1991, blev hun på ny tilsluttet VAP med virkning fra dette tidspunkt.

14 Agnes Vick anlagde sag ved Arbeitsgericht Hamburg med påstand om, at Deutsche Telekom tilpligtedes at udbetale hende, med virkning fra den 1. juli 1991, en tillægspension svarende til, hvad hun ville have fået udbetalt, såfremt hun havde været tilsluttet VAP i hele perioden fra den 1. juli 1971, med renter. Også Ute Conze anlagde sag ved Arbeitsgericht Hamburg mod Deutsche Telekom med påstand om, at det blev fastslået, at hun med hensyn til sin ret til tillægspension skal stilles, som om hun havde været tilsluttet VAP fra den 1. januar 1983 til den 31. marts 1991.

15 De gjorde begge gældende, at en udelukkelse af ansatte, hvis ugentlige arbejdstid er mindre end 18 timer, fra retten til at få udbetalt en tillægspension, er en form for forskelsbehandling, der er forbudt i henhold til traktatens artikel 119, GG's artikel 3 og BeschFG's § 2, stk. 1.

16 Deutsche Telekom påstod sig frifundet og gjorde til støtte herfor bl.a. gældende, at de rettigheder, Agnes Vick og Ute Conze havde påberåbt sig, i bedste fald kunne tillægges dem med virkning fra den 17. maj 1990, hvor Barber-dommen blev afsagt (sag C-262/88, Sml. I, s. 1889).

17 Ved domme af henholdsvis 7. december 1993 og 21. marts 1995 gav Arbeitsgericht Agnes Vick og Ute Conze medhold i det hele. I sidstnævnte dom bemærkede retten, at allerede det almindelige princip om ligebehandling, der er forankret i GG's artikel 3, stk. 1, måtte føre til en sådan løsning, og at den tidsmæssige begrænsning af virkningerne af traktatens artikel 119 i henhold til Bundesarbeitsgericht's praksis derfor var uden betydning.

18 Deutsche Telekom iværksatte appel af dommene til Landesarbeitsgericht Hamburg og gjorde herved bl.a. gældende, at protokollen har forrang for GG's artikel 3, og at den tidsmæssige begrænsning af virkningerne af traktatens artikel 119 derfor må gælde i alle de tilfælde, hvor der er tale om forskelsbehandling på grundlag af køn i forbindelse med erhvervstilknyttede sociale sikringsordninger.

19 Agnes Vick og Ute Conze gjorde heroverfor bl.a. gældende, at den ret til en virksomhedspension, som de påberåber sig, følger af det almindelige arbejdsretlige ligebehandlingsprincip og af BeschFG's § 2, stk. 1. Under disse omstændigheder vedrører den tidsmæssige begrænsning af virkningerne af traktatens artikel 119 et andet retsgrundlag end det, som Agnes Vick og Ute Conze støtter deres krav på, og den er ikke til hinder for, at de nationale bestemmelser om ligebehandling kan påberåbes.

20 Under den mundtlige forhandling for Landesarbeitsgericht var alle parter enige om, at en udelukkelse af deltidsansatte, hvis arbejdstid er lavere end et nærmere angivet antal timer, fra retten til en erhvervstilknyttet pension, er en form for indirekte forskelsbehandling på grundlag af køn som omhandlet i traktatens artikel 119, idet udelukkelsen rammer en langt større procentdel af kvinder end af mænd og ikke er begrundet i objektive faktorer.

De præjudicielle spørgsmål

21 Landesarbeitsgericht har i overensstemmelse med Bundesarbeitsgericht's praksis bemærket, at en udelukkelse af deltidsansatte fra en erhvervstilknyttet pensionsordning ikke alene er i strid med traktatens artikel 119, men i relation til de nationale bestemmelser også udgør en ulovlig forskelsbehandling af deltidsansatte. Efter rettens opfattelse gælder der efter tysk ret ingen tidsmæssige begrænsninger med hensyn til muligheden for at påberåbe sig de relevante nationale bestemmelser, men spørgsmålet er, om den regel om forbud mod tilbagevirkende gyldighed, der er opstillet i protokollen, også omfatter rettigheder, der støttes på nationale bestemmelser.

22 Den forelæggende ret har i den forbindelse nærmere bemærket, at formålet med traktatens artikel 119 ikke er at regulere deltidsansattes mulighed for at deltage i

erhvervstilknyttede pensionsordninger, men at ophæve lønmæssig forskelsbehandling på grundlag af køn. Selv når en forskelsbehandling af deltidsansatte også udgør en overtrædelse af artikel 119, kan protokollen ikke fortrænge nationale bestemmelser, som har til formål at forbyde andre former for forskelsbehandling end forskelsbehandling på grundlag af køn.

23 Landesarbeitsgericht fandt imidlertid, at anbringendet vedrørende den tidsmæssige begrænsning af virkningerne af traktatens artikel 119 ikke var åbenbart ugrundet. Retten udsatte derfor sin afgørelse og har i begge sager forelagt Domstolen følgende præjudicielle spørgsmål:

»1) Har EØF-traktatens artikel 119, Barber-protokol nr. 2 og EF-Domstolens praksis herom som primær fællesskabsret forrang for den i Forbundsrepublikken gældende forfatningsret (Grundgesetz' artikel 3) og almindelige ret (Beschäftigungsförderungsgesetz' § 2, stk. 1, den almindelige arbejdsretlige ligebehandlingsgrundsætning) med den følge, at — når de faktiske forudsætninger for et krav i henhold til EØF-traktatens artikel 119 er opfyldt på grund af indirekte forskelsbehandling på grundlag af køn ved en erhvervstilknyttet pensionsordning i forbindelse med forfordeling af deltidsbeskæftigede — også ydelser på grundlag af nationale forfatningsretlige eller ved lov fastsatte bestemmelser kun kan kræves udbetalt under de samme indskrænkende forudsætninger, som gælder for de hermed konkurrerende fællesskabsretlige krav i henhold til EØF-traktatens artikel 119, således at — uanset den nationale retlige vurdering i øvrigt — tillige ydelser med hjemmel i ydelsesordninger efter national ret kun skal betales for beskæftigelsesperioder, som ligger efter den 17. maj 1990, med forbehold af den undtagelse, som er fastsat for arbejdstagere, som inden denne dato har anlagt søgsmål eller indbragt en dertil svarende klage?

2) Er dette også tilfældet, når der allerede i henhold til det konkurrerende nationale retsgrundlag kan stilles krav om ligebehandling, fordi der foreligger en forfordeling af deltidsbeskæftigede, som ikke er objektivt begrundet, uden at det er afgørende, om der tillige foreligger indirekte forskelsbehandling på grundlag af køn, fordi der sker en i talmæssig henseende forholdsvis stærkere forfordeling af kvindelige ansatte?«

24 Ved kendelse afsagt af Domstolens præsident den 25. september 1996 er de to sager blevet forenet med henblik på den skriftlige og mundtlige forhandling samt domsafsigelsen.

Begæringen om genåbning af den mundtlige forhandling

25 Ved skrivelse af 10. november 1998 har Deutsche Telekom fremsat begæring om genåbning af den mundtlige forhandling. Selskabet har for det første anført, at generaladvokatens forslag til afgørelse er blevet fremsat på en måde, der ikke er forskriftsmæssig, idet forslagets konklusion blev oplæst under et retsmøde i Domstolens Femte Afdeling og ikke i Sjette Afdeling, der behandler sagen. Deutsche Telekom har for det andet anmodet om under den begærede genåbning at måtte fremkomme med bemærkninger vedrørende indholdet af forslaget til afgørelse, bl.a. i lyset af en kendelse, som Bundesverfassungsgericht har afsagt den 5. august 1998, dvs. efter at der var afholdt retsmøde i den foreliggende sag. Ifølge Deutsche Telekom kan en afvisning af, at den mundtlige forhandling undtagelsesvis kan genåbnes efter fremsættelsen af generaladvokatens forslag til afgørelse, som i henhold til artikel 59, stk. 2, i Domstolens procesreglement afslutter den mundtlige forhandling, således at parterne kan påberåbe sig eventuelle åbenbare fejl eller udeladelser i sagsfremstillingen eller den retlige vurdering eller endog fremkomme med bemærkninger til generaladvokatens forslag til afgørelse, udgøre en tilsidesættelse af retten til en retfærdig rettergang som omhandlet i artikel 6 i den europæiske konvention af 4. november 1950 til beskyttelse af menneskerettigheder og grundlæggende frihedsrettigheder (herefter »EMK«).

26 Det må i den forbindelse for det første fastslås, at de nærmere omstændigheder omkring fremsættelsen af forslaget til afgørelse i den foreliggende sag ikke har udgjort en tilsidesættelse af de regler, der gælder ved Domstolen, og heller ikke en tilsidesættelse af de rettigheder, parterne i hovedsagerne er tillagt.

27 Dommerne i Sjette Afdeling, der træffer afgørelse i den foreliggende sag, er blevet bekendt med generaladvokatens forslag til afgørelse i kraft af, at det er indleveret til Domstolens Justitskontor, og offentlighedskravet med hensyn til forslaget er bl.a. overholdt ved, at konklusionen er blevet oplæst i offentligt retsmøde, og ved, at forslaget er indleveret til Justitskontoret.

28 Endvidere bemærkes, at det fremgår af Domstolens kendelse af 4. februar 2000 (sag C-17/98, Emesa Sugar, Sml. I, s. 665, præmis 18), at det netop er under hensyntagen til EMK's artikel 6 og selve målsætningen med retten for enhver berørt part til en kontradiktorisk sagsbehandling og en retfærdig rettergang i den nævnte bestemmelses forstand, at Domstolen ex officio, på forslag af generaladvokaten eller på parternes begæring i overensstemmelse med artikel 61 i Domstolens procesreglement, kan træffe bestemmelse om genåbning af den mundtlige forhandling, såfremt den finder, at sagen er utilstrækkeligt oplyst, eller at sagen skal afgøres på grundlag af et argument, som ikke har været drøftet af parterne.

29 I den foreliggende sag finder Domstolen, efter at have hørt generaladvokaten, at der i Deutsche Telekom's begæring ikke henvises til noget forhold, hvoraf det kan udledes, at der er behov for en sådan genåbning.

30 Den af Deutsche Telekom fremsatte begæring kan herefter ikke tages til følge.

Det første spørgsmål

31 Med den første del af det første spørgsmål ønsker den forelæggende ret nærmere bestemt oplyst, om den tidsmæssige begrænsning af muligheden for at påberåbe sig den direkte virkning af traktatens artikel 119 er til hinder for nationale bestemmelser, som opstiller et lighedsprincip, hvorefter deltidsansatte under omstændigheder som de i hovedsagerne foreliggende har ret til at blive tilsluttet en erhvervstilknyttet pensionsordning med tilbagevirkende gyldighed og til at få udbetalt en pension i henhold til den pågældende ordning. Såfremt dette spørgsmål besvares bekræftende, ønsker den forelæggende ret med den anden del af spørgsmålet oplyst, om den nationale ret, der inden for sit kompetenceområde skal anvende fællesskabsretlige forskrifter, har pligt til at sikre disse reglers fulde virkning og i påkommende tilfælde undlade at anvende modstridende bestemmelser i national lovgivning.

Den første del af det første spørgsmål

32 Indledningsvis bemærkes, at i henhold til fast retspraksis skal en pensionsordning som den, der er tale om i hovedsagerne, og som i det væsentlige beror på pensionsmodtagerens arbejdsforhold, ses i tilknytning til den løn, vedkommende modtog, og den henhører under traktatens artikel 119 (jf. herved dom af 13.5.1986, sag 170/84, Bilka, Sml. s. 1607, præmis 22, Barber-dommen, præmis 28, og dom af 28.9.1994, sag C-7/93, Beune, Sml. I, s. 4471, præmis 46). En udelukkelse af deltidsansatte fra en sådan pensionsordning kan derfor vise sig at være i strid med artikel 119 (jf. Bilka-dommen, præmis 29).

33 For så vidt angår den tidsmæssige begrænsning af virkningerne af traktatens artikel 119 bemærkes, at Domstolen i dom af 8. april 1976 (sag 43/75, Defrenne II, Sml. s. 455, præmis 40) fastslog, at princippet i artikel 119 om lige løn kan påberåbes ved de nationale domstole, og at disse domstole har pligt til at sikre beskyttelsen af de rettigheder, som denne bestemmelse tillægger borgerne. I samme doms præmis 74 og 75 præciserede Domstolen imidlertid, at bydende retssikkerhedsbetragtninger med hensyn til samtlige de interesser, som gør sig gældende, offentlige såvel som private, medfører, at bortset fra tilfælde, hvor arbejdstagere allerede har anlagt retssag eller rejst en tilsvarende administrativ klage, kan den direkte virkning af artikel 119 ikke påberåbes til støtte for krav vedrørende lønperioder, der ligger forud for dommens dato, dvs. den 8. april 1976.

34 For så vidt angår erhvervstilknyttede pensionsordninger fastslog Domstolen endvidere i Barber-dommens præmis 44 og 45, at bydende retssikkerhedshensyn tilsiger, at den direkte virkning af traktatens artikel 119 ikke kan påberåbes til støtte for krav om tilkendelse af pensionsret fra et tidspunkt, der ligger forud for afsigelsen af dommen, dvs. den 17. maj 1990, medmindre de berørte forinden har anlagt sag eller rejst en tilsvarende administrativ klage.

35 Som Domstolen præciserede i dom af 6. oktober 1993 (sag C-109/91, Ten Oever, Sml. I, s. 4879, præmis 20), kan den direkte virkning af traktatens artikel 119 i kraft af Barber-dommen kun påberåbes til støtte for krav om ligebehandling med hensyn til erhvervstilknyttede pensioner, for så vidt angår ydelser, der vedrører beskæftigelsesperioder efter den 17. maj 1990, medmindre arbejdstagerne eller disses ydelsesberettigede pårørende forinden har anlagt sag eller rejst en tilsvarende administrativ klage i henhold til den nationale lovgivning, der finder anvendelse.

36 En sådan begrænsning er også indeholdt i protokollen, hvori det hedder, at med henblik på anvendelsen af traktatens artikel 119 skal ydelser i medfør af en erhvervstilknyttet social sikringsordning ikke anses for løn, hvis og i det omfang de kan henføres til beskæftigelsesperioder, der ligger forud for den 17. maj 1990,

undtagen for arbejdstagere eller deres ydelsesberettigede pårørende, der inden denne dato har anlagt søgsmål eller indbragt en dertil svarende klage i overensstemmelse med den relevante nationale ret.

37 Det fremgår imidlertid af domme af 28. september 1994 (sag C-57/93, Vroege, Sml. I, s. 4541, præmis 20-27, og sag C-128/93, Fisscher, Sml. I, s. 4583, præmis 17-24) og dom af 11. december 1997 (sag C-246/96, Magorrian og Cunningham, Sml. I, s. 7153, præmis 27-35), at den tidsmæssige begrænsning af virkningerne af traktatens artikel 119, der følger såvel af Barber-dommen som af protokollen, kun angår de former for forskelsbehandling, som arbejdsgiverne og pensionskasserne med rimelighed kunne betragte som tilladte på grund af de undtagelser på området for erhvervstilknyttede pensioner, der som overgangsforanstaltninger er fastsat i de fællesskabsretlige regler (jf. dom af 24.10.1996, sag C-435/93, Dietz, Sml. I, s. 5223, præmis 19).

38 Med hensyn til retten til at være omfattet af erhvervstilknyttede pensionsordninger har Domstolen fastslået, at der ikke forelå nogen omstændighed, som har kunnet give de berørte parter i erhvervslivet grund til at tro, at artikel 119 ikke skulle finde anvendelse (jf. Magorrian og Cunningham-dommen, præmis 28).

39 Siden Bilka-dommen blev afsagt, har det nemlig været klart, at en forskelsbehandling på grundlag af køn i forbindelse med anerkendelsen af den pågældende ret udgør en overtrædelse af artikel 119 (Vroege-dommen, præmis 29, Fisscher-dommen, præmis 26, Dietz-dommen, præmis 20, og Magorrian og Cunningham-dommen, præmis 29).

40 Eftersom der ikke blev fastsat en tidsmæssig begrænsning af virkningerne af Bilka-dommen, kan den direkte virkning af artikel 119 påberåbes til støtte for

krav om ligebehandling med tilbagevirkende gyldighed med hensyn til retten til at være omfattet af en erhvervstilknyttet pensionsordning, og dette med virkning fra den 8. april 1976, som er datoen for afsigelsen af Defrenne II-dommen, hvori den direkte virkning af artikel 119 for første gang blev fastslået (Dietz-dommen, præmis 21, og Magorrian og Cunningham-dommen, præmis 30).

41 Det skal i den forbindelse i øvrigt bemærkes, at Domstolen allerede i Dietz-dommen, præmis 23, og i Magorrian og Cunningham-dommen, præmis 33, understregede, at en arbejdstager ikke ville have nogen interesse i at være omfattet af en ordning, hvis vedkommende ikke opnåede ret til de ydelser, som den pågældende ordning indebærer. Domstolen udtalte, at retten til at opnå alderspension i henhold til en erhvervstilknyttet ordning derfor er uløseligt forbundet med retten til at være omfattet af ordningen. Domstolen tilføjede imidlertid, at den omstændighed, at en arbejdstager kan stille krav om at blive omfattet af en erhvervstilknyttet pensionsordning med tilbagevirkende gyldighed, ikke indebærer, at arbejdstageren kan undgå at betale bidrag til ordningen for det tidsrum, der er tale om (Fisscher-dommen, præmis 37, og Dietz-dommen, præmis 34).

42 Heraf følger, at den eneste tidsmæssige begrænsning af muligheden for at påberåbe sig den direkte virkning af traktatens artikel 119 for så vidt angår retten til at være omfattet af en erhvervstilknyttet pensionsordning som den i hovedsagerne omhandlede og til den dermed forbundne udbetaling af pension er den, der følger af Defrenne II-dommen.

43 For så vidt angår spørgsmålet om, hvorvidt fællesskabsretten er til hinder for, at der i medfør af nationale bestemmelser tages beskæftigelsesperioder i betragtning, der ligger forud for den 8. april 1976, hvor Defrenne II-dommen blev afsagt, bemærkes først, at det fremgår af fast retspraksis (jf. bl.a. domme af 27.3.1980, sag 61/79, Denkavit italiana, Sml. s. 1205, præmis 16 og 17, og forenede sager 66/79, 127/79 og 128/79, Salumi m.fl., Sml. s. 1237, præmis 9 og 10), at den fortolkning, som Domstolen foretager af en fællesskabsretlig regel under udøvelse

af sin kompetence i henhold til traktatens artikel 177, i nødvendigt omfang belyser og præciserer betydningen og rækkevidden af den pågældende regel, således som den skal forstås og anvendes, henholdsvis burde have været forstået og anvendt fra sin ikrafttræden. Kun undtagelsesvis vil Domstolen som antaget i Defrenne II-dommen under anvendelse af et almindeligt retssikkerhedsprincip, der er forankret i Fællesskabets retsorden, og under hensyntagen til de alvorlige vanskeligheder, som dens dom kunne have vedrørende fortidige retsforhold stiftet i god tro, finde anledning til at begrænse muligheden for at påberåbe sig den således fortolkede bestemmelse med henblik på en fornyet prøvelse af de nævnte retsforhold.

44 Endvidere bemærkes, at Domstolen i Defrenne II-dommens præmis 65 fastslog, at traktatens artikel 119 skulle være gennemført fuldt ud af de gamle medlemsstater, herunder Forbundsrepublikken Tyskland, fra den 1. januar 1962, indledningen af overgangsperiodens anden etape. Det fremgår i øvrigt af samme doms præmis 68, at selv på områder, hvor artikel 119 ikke måtte have direkte virkning, kan gennemførelsen af bestemmelsen om nødvendigt ske gennem et samspil mellem fællesskabs- og nationale bestemmelser.

45 Endelig bemærkes, at i forbindelse med, at Domstolen i Defrenne II-dommen besluttede at foretage en tidsmæssig begrænsning af muligheden for at påberåbe sig den direkte virkning af traktatens artikel 119, udtalte den, at man i betragtning af den adfærd, som flere medlemsstater havde udvist, og den holdning, som Kommissionen havde indtaget og gentagne gange meddelt de berørte kredse, undtagelsesvis måtte tage hensyn til, at de interesserede parter i en længere periode havde set sig foranlediget til at opretholde en praksis, som stred imod artikel 119, skønt den endnu ikke var forbudt efter national ret (Defrenne II-dommen, præmis 72).

46 Heraf følger, at formålet med begrænsningen af muligheden for at påberåbe sig den direkte virkning af traktatens artikel 119 ikke var at afskære de berørte

arbejdstagere fra at påberåbe sig nationale bestemmelser, hvorved der opstilles et lighedsprincip.

47 Nationale bestemmelser, som sikrer gennemførelsen af princippet om lige løn til mænd og kvinder, bidrager således til at gennemføre traktatens artikel 119 i overensstemmelse med de forpligtelser, der har påhvilet de ældste medlemsstater siden den 1. januar 1962.

48 I en sådan situation finder det retssikkerhedsprincip, der er forankret i Fællesskabets retsorden, og som kan medføre, at Domstolen undtagelsesvis begrænser muligheden for at påberåbe sig en bestemmelse, den har fortolket, ikke anvendelse, og det er ikke til hinder for anvendelse af nationale bestemmelser, som sikrer et resultat, der er i overensstemmelse med fællesskabsretten.

49 Det er i den forbindelse uden betydning, at de omtvistede nationale bestemmelser først er blevet fortolket på en måde, der er i overensstemmelse med traktatens artikel 119, efter datoen for afsigelsen af Defrenne II-dommen, selv om en sådan fortolkning i givet fald kommer til at finde anvendelse på situationer, der er opstået og tilvejebragt inden dette tidspunkt. Det tilkommer ikke Domstolen at tage stilling til den tidsmæssige anvendelse af nationale bestemmelser.

50 Den første del af det første spørgsmål må herefter besvares med, at den tidsmæssige begrænsning af muligheden for at påberåbe sig den direkte virkning af traktatens artikel 119, der følger af Defrenne II-dommen, ikke er til hinder for nationale bestemmelser, som opstiller et lighedsprincip, hvorefter alle deltidsansatte under omstændigheder som de i hovedsagerne foreliggende har ret til at blive tilsluttet en erhvervstilknyttet pensionsordning med tilbagevirkende gyldighed og til at få udbetalt en pension i henhold til den pågældende ordning.

Den anden del af det første spørgsmål

51 Henset til besvarelsen af den første del af det første spørgsmål er det ufornødent at besvare den anden del af spørgsmålet.

Det andet spørgsmål

52 Med det andet spørgsmål ønsker den forelæggende ret nærmere bestemt oplyst, om det har betydning for besvarelsen af det første spørgsmål, at de relevante nationale bestemmelser indeholder et forbud mod enhver form for forskelsbehandling af arbejdstagere som følge af, at de arbejder på deltid, og ikke på grundlag af deres køn.

53 Hertil bemærkes blot, for det første, at bestemmelser om forbud mod andre former for forskelsbehandling under visse omstændigheder kan bidrage til at sikre gennemførelsen af princippet om lige løn til mænd og kvinder i overensstemmelse med de forpligtelser, der påhviler medlemsstaterne.

54 Dette gælder bl.a., såfremt nationale bestemmelser indeholder et forbud mod lønmæssig forskelsbehandling af deltidsansatte, som er en kategori af ansatte, der ofte procentuelt omfatter flere kvinder end mænd.

55 For det andet bemærkes, at henset til besvarelsen af det første spørgsmål kan den omstændighed, at de relevante nationale bestemmelser bygger på et forbud mod andre former for forskelsbehandling, ikke i sig selv medføre en tidsmæssig begrænsning af deres anvendelse, blot fordi muligheden for at påberåbe sig den direkte virkning af traktatens artikel 119, der følger af Defrenne II-dommen, er begrænset tidsmæssigt.

56 Det andet spørgsmål må herefter besvares med, at det er uden betydning for besvarelsen af det første spørgsmål, at de relevante nationale bestemmelser indeholder et forbud mod enhver form for forskelsbehandling af arbejdstagere som følge af, at de arbejder på deltid, og ikke på grundlag af deres køn.

Sagsomkostningerne

57 De udgifter, der er afholdt af Kommissionen, som har afgivet indlæg for Domstolen, kan ikke erstattes. Da sagernes behandling i forhold til hovedsagernes parter udgør et led i de sager, der verserer for den nationale ret, tilkommer det denne at træffe afgørelse om sagsomkostningerne.

På grundlag af disse præmisser

kender

DOMSTOLEN (Sjette Afdeling)

vedrørende de spørgsmål, der er forelagt af Landesarbeitsgericht Hamburg ved to kendelser af 12. december 1995, for ret:

1) **Den tidsmæssige begrænsning af muligheden for at påberåbe sig den direkte virkning af EF-traktatens artikel 119 (EF-traktatens artikel 117-120 er blevet**

erstattet af artikel 136 EF-143 EF), der følger af dom af 8. april 1976 (sag 43/75, Defrenne II), er ikke til hinder for nationale bestemmelser, som opstiller et lighedsprincip, hvorefter alle deltidsansatte under omstændigheder som de i hovedsagerne foreliggende har ret til at blive tilsluttet en erhvervstilknyttet pensionsordning med tilbagevirkende gyldighed og til at få udbetalt en pension i henhold til den pågældende ordning.

2) Det er uden betydning for besvarelsen af det første spørgsmål, at de relevante nationale bestemmelser indeholder et forbud mod enhver form for forskelsbehandling af arbejdstagere som følge af, at de arbejder på deltid, og ikke på grundlag af deres køn.

Schintgen Hirsch Ragnemalm

Afsagt i offentligt retsmøde i Luxembourg den 10. februar 2000.

R. Grass

Justitssekretær

J.C. Moitinho de Almeida

Formand for Sjette Afdeling